

CREACIÓ I DESAPARICIÓ D'ALGUNS VILATGES FORTIFICATS A LA CATALUNYA MEDIEVAL

Manuel Riu

La investigació de la frontera

Fins ara la investigació arqueològica de les fronteres de la Catalunya medieval i dels seus sistemes defensius no ha fet avenços remarcables. Caldria demanar-se, en primer lloc, en quin moment la frontera cristiana esdevingué estable i permeté la creació de nuclis nous de poblament agrupat amb possibilitats de pervivència, i la manera com es van crear aquests nuclis i es van reunir pobladors a l'entorn de les tor-

res de vigilància i dels castells. Els sistemes defensius de les zones de frontera islàmica i cristiana sembla que esdevingueren sistemàtics i ben coordinats des del primer terç del segle XI (RUBIO, GONZÁLEZ, MARKALAIN, 1989, 195-205), quan ja no sols s'havien format els castells termenats i s'hi havien introduït les guaites de vigilància pública, sinó que dintre dels termes més amplis dels esmentats castells sorgien les quadres amb les torres i els petits nuclis de pobladors agrupats al seu redós, formant una xarxa compacta i harmònica.

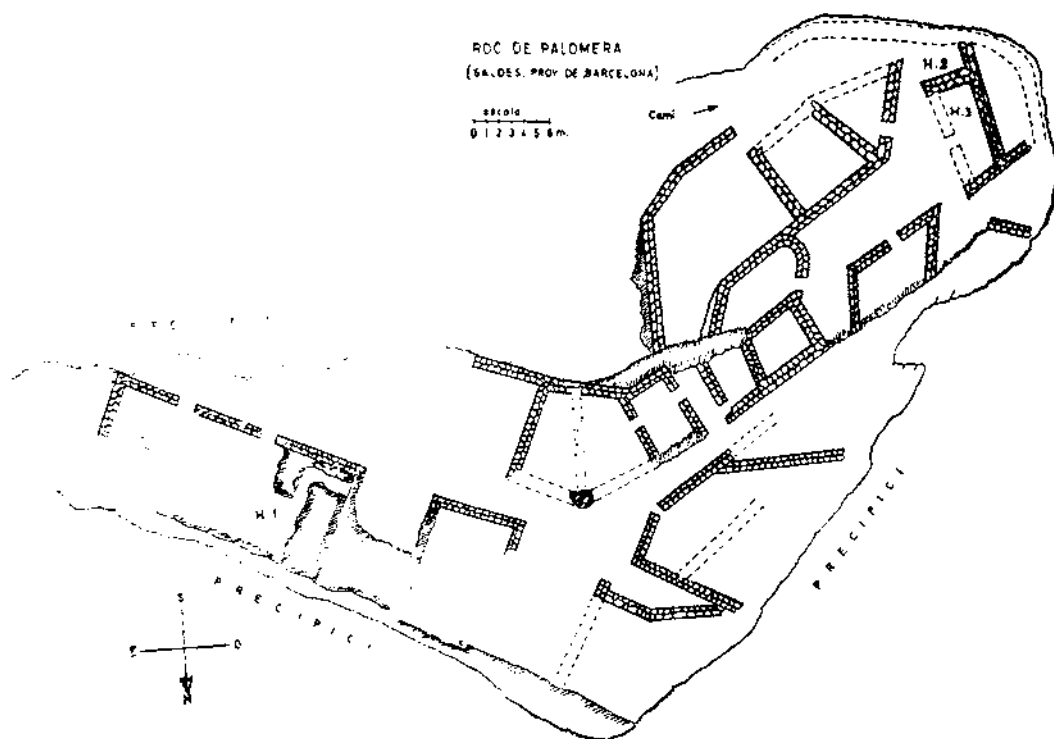

Figura 1. Roc de Palomera (Saldes). Planta del poblat amb l'únic camí d'accés.

Els estudis dels nexes: torre familiar o comunal amb població aïllada o agrupada; castell amb nucli de població i església; i quadra amb pobladors, detectables als documents catalans des dels segles IX i X, en relació o no amb l'*aprisió* familiar, nobiliària i monàstica, requeririen el suport de la investigació documental, amb la prospecció per zones i l'excavació sistemàtica dels jaciments considerats més característics. Ho hem dit i escrit moltes vegades i no hi insistirem aquí. El control i l'ocupació dels espais fronterers són dos temes diferents, tot i que íntimament relacionats l'un amb l'altre. No ens entretindrem ara en problemes d'articulació, ni tampoc en tipologies, car el nostre objectiu prioritari són els vilatges fortificats. Però potser calgui anar-hi pensant.

La investigació arqueològica del món medieval a Catalunya es troba encara en els inicis. Trenta anys no són gran cosa. Vicens Buron, el 1977, censà més de 2.200 esglésies pre-romàniques i romàniques. Ell mateix, el 1989, inventarià més de 640 castells i fortaleses per al període del romànic. I, força anys enre-re, Francesc Carreras Candi havia considerat que a finals del segle XIII hi havia a Catalunya més de 130 ciutats, viles i vilatges emmurallats, alguns d'ells des de molt antic, d'altres amb murs força més recents. Doncs bé, d'aquests vilatges fins ara se'n deuen haver excavat o examinat arqueològicament una dotzena. Personalment, nosaltres tan sols hem treballat als despoblats de Caulers (Caldes de Malavella), Mur (Conca de Tremp), Santa Anna de l'Hostal Roig i Sant Miquel de la Vall (Covet de la Conca, Pallars Jussà), el Roc de Palomera (Saldes, marca de la Cerdanya), Minoves (Berguedà) i La Jassa (Cercs, Alt Berguedà). Set vilatges, alguns tan solament prospec-tats i cap d'ells excavat íntegrament com convindria (Riu, 1985, 143-154).

Els vilatges catalans

Potser calgui demanar-se si existiren unes constants en l'ocupació de l'espai i la seva distribució, tota vegada que, no havent-se excavat totalment cap vilatge, no és possible d'establir tipologies dels poblats fortificats sorgits dels segles X al XII a les fronteres i a les zones de l'interior, sense incórrer en el risc de mancances importants. Els vilatges fronterers que ara ens interessin es caracteritzen per la situació en llocs elevats i ben protegits, al cim de carenes aïllades o bé fàcilment defensables, i tenen en general el castell o bé la torre protectors en un extrem (al punt més alt) i a l'extrem contrari l'església. Entre l'un i l'altra s'estén un ampli espai rodejat per una muralla (formada en alguns casos per les parets posteriors de les cases, reforçades) i al mig els habitatges, moltes vegades en terrasses que formen graonades, amb petits patis o zones a cel obert entre les cases, i amb

carrers estrets i tortuosos. Es tracta de nuclis petits per a deu, vint o trenta famílies.

L'exemple més arcaïtzant ens el proporciona el vilatge de Sant Esteve de Caulers, del qual parlarem després, si bé el més rústec és el Roc de Palomera, documentat entre els anys 1040 i 1490, data en la qual comptava encara amb tres cases habitades, i que té 84 metres de llargada per 24 d'amplada, i està constituït per un sol carrer amb edificis a cada banda.

Ni aquest, ni tampoc el vilatge de pastors de La Jassa, amb una sola filada de cases adossades a la roca de la balma que l'aixopluga, tingueren església, segons que sembla, tot i que eren habitats en ple segle XIII. Els millors exemples d'aquest tipus, amb construccions entre l'església i el castell, els constitueixen Santa Anna de l'Hostal Roig, a la Barcedana (Pallars Jussà), que tingué una vintena de cases unifamiliars entre la torre cilíndrica del cim i l'ermita romànica de dos absis (la tradició local, però, transmesa oralment li atribueix 800 cases), i el vilatge de Sant Miquel de la Vall Sobirà, al qual dedicàrem molts esforços entre els anys 1978 i 1980 (Riu, 1985b i 1985c, 127-134 i 75-85). Sant Miquel de la Vall hauria de ser excavat totalment perquè, possiblement, és un dels exemples més purs i sencers localitzats fins ara a Catalunya i pot proporcionar informació valuosa sobre les cases, els forns, les cuines, les sitges, les fosses de deixalles i els dipòsits de cendra per al lleixiu, i ens pot orientar sobre costums tan insòlits com el de sebollir els infants morts davant de les portes de l'habitatge en ple segle XIII. La troballa, el 1988, de 23 documents nous sobre aquest vilatge, a l'Arxiu de la Casa Ducal de Medinaceli, de Sevilla, ens ha permès d'ampliar la història d'aquest nucli de població per als segles XII al XIV. Més endavant en recordarem alguns dels trets essencials.

En aquests vilatges, llevat de les construccions del castell o torre defensiva i de l'església, i de sectors com la muralla o el fossat, es construïa amb paret seca, de 45 a 60 centímetres de gruix, sense cap altra argamassa que no fos el fang argilós, a excepció d'algun element complementari (com els forns familiars per a coure el pa). El terra originari dels habitatges sembla haver estat la roca allisada o bé l'argila trepitjada o premsada sobre un llit de pedres, i barrejada amb un xic de calç per tal de donar-hi més consistència.

Les cases, arrengrades formant carrers més o menys regulars, consten d'una, dues o tres habitacions i d'un pati a cel obert que serveix de corral o d'horta. Totes eren d'una sola planta i l'aiçada interior del sostre no degué ser gaire superior als 2,20 metres.

La coberta, bastida damunt d'un embigat robust, era de lloses de pissarra o bé de calcària, argila i ramatges fins a començament segle XIV, si bé en alguns casos consta que s'utilitzava, des del segle XIII, la teula àrab o corba per cobrir el castell i l'església i

potser algun altre edifici notable. Eren cases petites, de 45 a 65 m² moltes d'elles, i algunes de menys, amb el forn familiar, suficient per a coure el pa de la setmana. Les llars, almenys fins al segle XIII, estaven situades damunt del sòl, separades de les parets i rodejades per un cercle de pedres per tal d'evitar la dispersió de les brases i de les cendres. En una segona fase, però no abans del segle XIII, la llar s'adossà a un dels murs, i no sabem si hi havia xemeneia o bé si era suficient un simple forat a la coberta per facilitar la sortida del fum. També ens consta l'existència d'armariets oberts al tou dels murs, quan el gruix ho permetia; de bancs de pedra adossats a les parets, davant del forn o bé de la llar; de sitges piriformes o esfèriques excavades al subsòl rocós, prop de la llar, per a conservar la collita de cereals; i de fosses o dipòsits per a guardar les cendres o les deixalles.

Ens podria sorprendre saber que aquestes construccions rudimentàries eren de la mateixa època dels grans monuments de l'art romànic i del gòtic, si no sabéssim que avui dia hi ha barraques molt més rudimentàries encara als barris foranis de les ciutats més modernes.

Vegem ara algunes característiques dels exemples de Caulers i de Sant Miquel de la Vall.

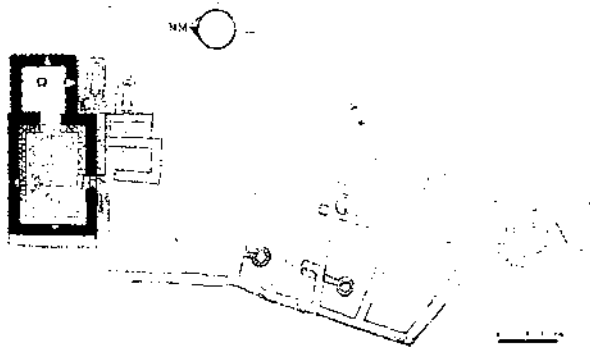

Figura 2. Sant Esteve de Caulers (Caldes de Malavella). Planta de l'església i del poblat.

El vilatge de Caulers

El terme municipal de Caldes de Malavella s'allarga vers el Sud i forma una llengüeta o tascó triangular entre els termes de Vidreres, Tossa i Llagostera, per incloure un terreny abrupte entre els masos de Can Llop, Can Garriga i Can Noguera. En els límits d'aquestes finques es troba el turó de Caulers, al cim del qual, entre els 240 i els 260 metres d'altitud, hom pot veure les restes d'una església i un poblet abandonats, en mig de la malesa, a prop del vell camí de

ferradura que anava de Caldes a Tossa per Santa Cecília o Seculina, i al Sud-oest del barranc que baixa a Can Noguera.

Al tombant del segle VIII al IX un petit grup de repobladors s'instal·là al cim del turó de Caulers, reaprofitant les ruïnes d'un establiment de vigilància del Baix Imperi Romà, possiblement una *turris* de planta quadrada, habitada durant els segles IV i V. El nou grup, format per unes set a deu famílies, construï el poblet bastint una doble fila de cases entre la torre, modificada i situada a l'extrem Sud, i l'església de Sant Esteve, construïda a l'extrem Nord. Aquest tipus de *vicus* de frontera —protegit per les parets posteriors de les cases que feien de muralla, per una torre bastida a un extrem i l'església edificada a l'extrem contrari, amb una sola porta d'accés al mig, a la banda oriental, entre la torre i l'església—, el retrobarem perfeccionat al llarg de la frontera entre els comtats catalans i l'Espanya islàmica durant els segles XI i XII (Riu, 1985).

La documentació conservada ens indica que l'11 d'agost del 919 el nucli de Caulers ja existia, i constituïa un poblet ben delimitat i diferent de Caldes. Així pot deduir-se de la donació de la meitat de la vall de Llagostera que féu Emma, filla del repobrador Sisegud de Llagostera, a la comtessa Garsenda, vídua de Guifred II Borrell. Vint anys després, el 18 de gener del 939, en un intercanvi d'alou que feren la comtessa Riquilda, esposa del comte Sunyer de Barcelona, i el bisbe Guigó, de Girona, hom esmenta per primera vegada l'església de Sant Esteve. És possible que el vilatge i l'església fossin traspassats en alou, el 24 de setembre del 993, al monestir de Sant Pere de Galligans pel comte Borrell II, però no sabem si la decisió testamentària d'aquest darrer es va complir. En tot cas el poblet de Caulers degué ampliar-se a les darreries del segle X incloent-hi una part del primitiu cementiri damunt del qual s'edificaren cases que romandrien habitades fins ben entrat el segle XIV.

És probable que, des del segle XII, alguns habitants de Caulers es desplaçassin al nucli proper de Santa Susanna de Caulers de Vidreres, llavors en formació. El 25 de novembre de 1188 Pons Capmal venia la casa i les terres que posseïa en alou a la parròquia de Sant Esteve de Caulers, amb totes les bótes, grans i petites, que hi tenia per al vi; però en canvi el 4 de novembre de 1199 Maria Martina donava al seu nebot Bonet Vidal el mas de Vilardell, a la mateixa parròquia, perquè hi visqués i en conreés les terres. El corrent migratori restava així frenat i al segle XII es devien fer obres notables al vilatge, com veurem. Però és molt probable que, a mitjan segle XIII, quan es construïa la nova església parroquial de Caldes de Malavella, l'emigració més important anés vers el Nord, cap a la vila de Caldes, o bé vers la de Sant Feliu de Guíxols.

En finalitzar el segle XIII, el delme de Caulers el percebia Arnau de Vilademany, si bé s'havia ja dividit i les dues vuitenes parts corresponien als bisbes de Girona. Quan pel juliol de 1323 el prior Guerau Calvet realitzà la visita pastoral a l'església i parròquia de Sant Esteve de Caulers en nom del bisbe de Girona, el rector Pere Arnau li digué que tot anava bé, com solia dir-se, i el visitador prosseguí vers Solius. Al cap de dos anys, però, el 1325, el poble s'integrava en el senyoriu dels Montcada, passant a formar part del castell de Malaveilla, per concessió reial, sense batlle propi. Dos veïns del poble, Arnau Espracs i Pere de Florit, el 1330 deien al visitador episcopal Ramon Albert que el rector de Caulers, mossèn Pere de Torroella, era absent «per negocis de la parròquia», si bé afegiren que ningú no el supliria. I el visitador trobà a Tossa el rector de Caulers, el qual li digué que havia anat a comprar un llibre. Els delmes de l'església, els compartia llavors el rector amb Ferrer de Cruïlles.

El 1340 vivien a Caulers pel cap baix nou famílies, entre elles els Espracs, els Florit, els Vendrell i els Pedrosa. L'església s'havia deteriorat molt, se n'havia de reparar la teulada i necessitava nous ornaments. Dos clergues, el de Sant Esteve i el de Sant Iscle de Vidreres, es repartien el delme amb el vescomte de Cabrera. Després vingueren les pestes i, tot i que els anys 1365-1370 encara figuren nou veïns a la parròquia, la unió dels dominis dels Montcada a Caulers-Caldes amb el territori de Llagostera, feta pel rei Pere III el 26 de febrer del 1375, bo i creant la baronia de Llagostera, no pogué impedir que el poblet de Caulers visqués els darrers moments.

L'any 1377, com que no hi tenia vida, el rector passà a residir a Lloret, degudament autoritzat. Els rèdits de la parròquia de Sant Esteve només sumaven llavors uns 110 sous anuals, quantitat per la qual el rector es comprometia a anar-hi a dir missa els diumenges. Ben aviat només hi quedaren dues famílies i ni això no fou necessari. Durant el segle XV els edificis foren reaprofitats per a guardar-hi el bestiar, mentre s'anaven enrunant. Al segle XVI l'església encara tenia culte d'una manera esporàdica. El poblet havia deixat d'existir, però hom havia restablert els masos dels voltants, mitjançant nous establiments emfitèutics. El poblament dispers substituïa l'antic nucli agrupat.

El poblet i l'església de Caulers foren excavats sota la nostra direcció, els anys 1971 i 1972, per un equip del Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona. Resumirem aquí molt breument els resultats aconseguits (Riu, 1976).

1. *L'església de Sant Esteve* està situada a l'extrem Nord, com ja hem dit, del poblet. Fou construïda a les darreries del segle IX, reaprofitant alguns materials romans, com *tegulae* i *imbrices*. Consta d'una nau

rectangular (6,80 × 4,60 m) amb porta al mur Sud de 80 cm de llum i dos graons per baixar-hi des del cementiri. Hi fou adossat, en un segon moment, un absis o *presbiterium* a l'Est, de planta quasi quadrada (3,20 × 3,23 m), una mica descentrat vers el Nord, i amb dues finestretes als murs Est i Sud, d'una sola esqueixada.

El temple, amb el presbiteri o santuari, té una superfície de 41,61 m². El gruix dels murs oscil·la entorn dels 60 cm. Foren construïts amb pedra pissarroja gairebé gens treballada, formant filades discontinües, unida, però, amb un bon morter de calç i de sorra. La nau, que té dos lucernaris de secció triangular oberts al tou dels murs Nord i Oest, fou coberta amb fusta a dues vessants. L'absis, cobert també inicialment amb fusta, fou recobert al segle X amb una volta de canó seguit molt pesada. Un arc triomfal (1,85 m de llum) de mig punt, bastit aproximant filades de lloses de pissarra col·locades en forma de fulls de llibre, uneix la nau amb l'absis. Sobre el mur Est de la capçalera de la nau, on s'obre l'esmentat arc, s'aixecà una espadanya d'un sol ull, però hom no féu ja gaires més modificacions a l'estructura del temple.

Les parets de l'absis mostren restes de dos arrebossats, els paviments foren d'*opus testaceum*, reaprofitant la trencadissa de materials romans en un gruix de 20 cm, i enllosats al damunt. Al segle XIII, una coberta de teules degué substituir la coberta inicial de llosetes de pissarra. A l'interior de la nau s'adossà ben aviat a les parets un banc de pedra de 35 cm de gruix, arrebossat i decorat amb línies paral·leles, que arriba fins als dos costats de l'arc triomfal i té una capacitat per a unes trenta-dues persones adultes assegudes. No devien ser gaires més les que vivien al poblet. També per la banda Sud, a l'exterior i al costat de la porta, aparegué una banqueta adossada, davant del cementiri.

2. *El cementiri*. La necròpolis s'estengué principalment per la part meridional del temple, a ambdós costats de la porta, en un radi de set a vuit metres, una desena de passes. Els sebolliments corresponen a tres tipus diferents, de més antics a més moderns:

a) Sepultures de fossa (entre 1,45 i 0,75 m de profunditat), de forma antropomorfa-trapezoidal, molt estretes als peus, parcialment excavades a la roca, en especial a la part del cap, formant una petita concavitat o cassoleta, i possiblement cobertes amb lloses horitzontals. Els cadàvers hi foren sebollits en posició de decúbit supí, mirant al cel, amb les cames esteses i els braços creuats damunt la pelvis, amb el cap a l'Oest i els peus a l'Est. Deuen correspondre majoritàriament al segle X.

b) Sepultures de caixes de lloses o cistes trapezoidals i antropomorfes, orientades d'Oest a Est també, i amb coberta de lloses horitzontals. Les parets de les cistes foren fetes amb pedres petites, unides amb fang

per la cara interior. Alguna apareix orientada de Nord a Sud, i amb dues llosetes als costats del crani per tal de mantenir el cap enlaire, i un grapat de closques d'agllans, al costat del crani (en dos casos), possible ofrena al difunt.

Una d'aquestes sepultures, de planta antropomorfa (2,17 x 0,46 m d'amplada l'espatlla i 0,26 m als peus) tenia les parets formades per lloses posades verticalment i amb un arrebossat intern d'argamassa de calç i sorra. La sepultura va ser saquejada i l'esquelet destrossat, i llavors van construir una làpida de calç lluida, formant taüt, damunt de tres sostres de lloses per tal d'evitar que pogués tornar-se a produir la profanació. Es pot suposar que, ateses aquestes característiques, es tractava de la sepultura d'un personatge important.

Les llosetes de suport per al crani solen ser freqüents. Cal consignar també la presència d'esteles anepigràfiques (cinc exemplars) de pedra calcària o pissarro, en forma de paral·lelepípede, allargassades (d'uns 32 a 27 cm); solen estar situades a la capçalera de la tomba, sobre l'espatlla esquerra, en cistes antropomorfes. En algun cas hi havia dos esquelets, sobreposats, en una mateixa sepultura. Els sebolliments es feren deixant els braços estesos al llarg del cos o bé plegats de diverses formes.

c) Sepultures de cista, no antropomorfes, amb murs formats sempre per lloses verticals, sense cap arrebossat de calç a l'interior. Són les més superficials i deuen correspondre al segle XII.

A partir del segle XII, damunt el cementiri es bastiren cases, entre elles la mateixa casa rectoral, constituïda per dos recintes rectangulars (A i B) d'uns 4 x 6 metres (superfície de 24 m²), abandonada el darrer terç del segle XIV i rica en vestigis ceràmics.

Tan sols en un cas observarem restes d'un túmul en una de les sepultures del segon tipus. Creiem que, des del segle XIII, el cementiri fou traslladat al Sector Nord, zona no explorada encara.

3. *Les cases del poble.* El poble s'estén al Sud del temple, format per un sol carrer d'uns 2,80 metres d'amplada i empedrat, amb cases a cada banda que ocupaven una planta allargassada, rectangular, d'uns 40 metres de llargada per 12 metres d'amplada. En aquesta superfície de 480 m² aproximadament, hi hagué almenys nou cases, a més del temple. El carrer començava a l'únic portal d'entrada, situat a la meitat del Sector oriental, anava vers el centre i allí s'inclinava al Nord i acabava davant de la porta de l'església. Els murs posteriors de les cases, que donaven a l'exterior, eren més gruixuts que la resta i feien de muralla. Mentre la resta de les parets feia uns 60 cm de gruix, els murs exteriors en feien uns 80. De la majoria de les construccions només resten les filades inferiors, en alçades que oscil·len entre els 30 i els 50 cm. Les parets foren fetes amb grosses pedres irregulars, unides amb fang argilós, i l'abundància de

teules que hi ha arreu permet suposar que en la darrera fase de vida (els segles XIII-XIV) les cases foren cobertes amb teules corbes de 15 a 20 mm de gruix. El sòl fou la roca aplanada o bé la terra premsada, amb lloses al damunt.

Figura 3. Vilatge de Sant Esteve de Caulers (Caldes de Malavella). Llar rodona, envoltada de pedres, al sòl del Sector n. 10. Campaña de 1972. (foto: M. Riu).

La llar solia estar situada a nivell del sòl i era circular, d'un metre a vuitanta centímetres de diàmetre; estava unida al mur Nord per unes lloses amb un banquet de pedra per a seure una sola persona, adossat al mateix mur. Algunes pedres grosses o mitjanes, una mica cremades, voltaven el foc, i servien per evitar la dispersió de les cendres. La llar típica del poblet sempre estava separada dels murs, però no era ben centrada, i es procurava que s'establís un corrent d'aire entre l'obertura del sostre i la de la porta per tal que circulés el fum cap amunt, atès que les xemeneies no aparegueren fins a la darrera etapa. Aquest tipus de llar sembla que correspon als segles XII-XIII. Hom podia escalfar-se i cuinar assegut al banc.

Una casa, de planta quasi quadrada (6 x 7 m = 42 m²), era composta per tres compartiments de plantes trapezoidals, separats per murs interiors de 60 cm de gruix. Un d'aquests compartiments, més gran que els altres, feia 6,10 x 2,80 a 3,50 m, i tenia la llar, tal com hem descrit, separada dels murs. La porta d'accés a la casa, des del carrer, era a l'extrem nord-est del mur oriental. Aquesta porta, d'1,20 m de llum, donava pas a un vestíbul de 3,20 x 2 m, al qual es baixava des del carrer en rampa, amb el terra enllosat. S'hi obrien, a

més de la porta principal, la de l'habitació més gran (que feia uns 24 m²), situada a l'angle sud-est del vestíbul, i al fons de la peça d'entrada, en la part més occidental, una altra porteta que donava accés a l'habitació del forn. Quasi quadrada (de 2,25 × 2,60 m), aquesta darrera habitació mostrava un banc adossat al llarg de la paret d'entrada, i a cada banda, davant del forn de coure el pa familiar, un forn petit, d'angle, adossat al sud-oest i cobert amb una volta d'un metre de diàmetre. L'estructura d'aquesta casa sembla que correspon a començament segle XIII.

Una altra casa, amb idèntica disposició i elements, estava situada al Nord de l'anterior. La sala més gran, corresponent a la llar, feia 2,40 × 5,85 metres, i és l'única que vam excavar, ja que es repetia el model de l'anterior.

Una tercera casa, situada més al sud-est del poble, al costat probablement del portal d'accés al vilatge (de 2 m de llum), tenia també la porta d'entrada (1,40 m de llum) a l'angle NE, però una disposició diferent. El mur oriental, de 80 cm de gruix, constituïa la muralla del poble i es comunicava per altres dos recintes amb la torre que defensava el veïnatge. Aquesta tercera casa (Sectors 12 i 13 de l'excavació) mostrava al vestíbul, o primera habitació, un forn, d'angle més perfeccionat, destinat també a la cocció del pa, a l'angle NW, construït en bona part dintre del tou del mur, reforçat, i amb la boca adovellada. I al mateix vestíbul hi havia una llar de foc adossada a l'angle SW, que devia tenir xemeneia, al costat d'una escala de tres graons, que permetia l'accés al segon recinte de la casa. Més tard hi devia haver encara una segona llar gairebé superficial a l'angle SE. En aquests tres angles del vestíbul, s'acumulaven vestigis de cendra, però la darrera llar era molt tardana. No sembla que hi hagi hagut prèviament una llar central, i la darrera llar devia ser utilitzada pels pastors i caçadors que devien reaprofitar les ruïnes de les altres i mai no tingué xemeneia, encara que estigués adossada a l'angle.

El vestíbul feia 5,30 × 3,40 a 4,10 m (uns 21,20 m² de superfície) i el segon recinte era de planta quasi quadrada (d'uns 3,70 × 4 m = 14,80 m²). A la banda occidental hi havia encara un tercer recinte de planta trapezoidal, força ampli, al qual s'entrava només des de la segona estança. Aquest tercer recinte feia de 6,30 a 6 × 5 a 3 m (= a uns 25 m² aprox.). Hom té la impressió que aquesta casa estava destinada als servidors de la fortalesa. Un passadís o petit vestíbul, situat al Sud o fons del segon recinte, permetia l'accés a la torre que protegia l'habitatge des del Sud.

El paviment de la casa-fortalesa, dotada de bons serveis (llar modernitzada i un bon forn), el constituïa una lleugera capa de terra grisa compacta, situada damunt la roca, amb restes d'un enllosat superficial, i relativament tardà, al damunt de la terra. Sembla que aquest habitatge tingué una coberta d'ar-

gila i ramatges damunt la qual es col·locaren les teules de la darrera teulada.

El forn del vestíbul, de planta gairebé circular (amplada màxima 1,06 m), tingué la boca adovellada, uns 80 cms. de fondària com a mínim, i una soleira de peces de pissara, cobert amb volta de full de llibre (d'uns 50 cm d'alçada màxima) formada per lloses de 30 × 20 × 5 cm unides amb argila.

L'extensió superficial de les cases de Caulers oscil·la entorn dels 44 m², si bé algunes cases no tingueren gaire més de 30 m² i possiblement la rectoria, ja esmentada, en tenia només uns 24. Sembla que totes les cases tingueren una sola planta i que les parets no sobrepassaren de gaire els dos metres i vint centímetres d'alçada, si hem de jutjar pel volum de pedra acumulada als recintes.

Encara ens cal assenyalar un altre element a les cases de Caulers: la presència de molins de mà. Uns fragments de molins de mà, de pedra arenosa grisa i vermellenca, d'uns 40 a 60 cm de diàmetre, aparegueren amb les runes. Com també hi aparegué un fragment d'una pedra d'afilar eines de tall.

4. *La torre.* A l'extrem Sud del poble les excavacions permeteren veure-hi dues torres de defensa i vigilància. La primera, de planta gairebé quadrada, amb els angles reforçats per contraforts externs i orientats als quatre punts cardinals, tingué una superfície útil de només 1,90 × 2 metres, o sigui 3,80 m², i uns murs de 70 cms de gruix.

La segona, amb els murs orientats als quatre punts cardinals, i amb reforços exteriors als murs de llevant i de ponent, era una mica més robusta (amb murs d'un metre de gruix) i de planta rectangular (1,20 × 2 m de superfície útil, o sigui 2,40 m²), amb menys cabuda que l'anterior, al costat d'aquella i sobreposada a l'angle septentrional.

El terra de les torres sembla haver estat format per pedres petites, col·locades juntes sobre un llit d'argila. Ni en l'una, ni tampoc en l'altra torre poguérem observar vestigis de portes. Els dos contraforts de la darrera ens feren pensar en la possibilitat que hagués tingut una coberta de volta de canó. Ambdues construccions foren fetes en moments diferents, amb pedra poc treballada, utilitzant el fang argilós com a única argamassa. Si hom pot situar la primera torre a l'entorn del segle X, la segona no degué ser gaire posterior. De les dues torres amb prou feines en queda avui cap vestigi.

5. *Les ceràmiques.* Les ceràmiques de Caulers són preferentment grises, de quatre tipus diferents; predominen les olletes bicòniques dels segles XII-XIII de vora sortida i fons pla, amb o sense nanses (de secció arrodonida i no de cinta), algunes amb broc, vores altes i llavi sortit, amb secció recta i aplanada o bé arrodonida. El diàmetre de la boca oscil·la entre els 16 i el 24 cm. Hi ha també algunes tapadores planes

de botó central i vora alçada que corresponen als segles XIII-XIV. La decoració de les olletes sol ser de línies rectes, incises, horitzontals i paral·leles, situades a la part inferior del coll i superior de la panxa, i entre elles pot haver-hi algunes línies ondulades. També hi ha alguns plats plans (de 16 cm de diàmetre) i alguna gerra, amb exemplars de «dolia» grisos utilitzats per a l'aigua.

Hom hi retroba la gamma de pastes grises-negroses, una mica vermelloses per la cara exterior; les siena-torrada, castany i grises clares de la darrera etapa. Escassegen, en canvi, els vidrats, però a finals del segle XIII apareix ja algun exemple de vidrat verd damunt la pasta grisa. Al segle XIV hom troba ja a Cauters peces de pastes clares, ocres i vermelloses, com arreu; una tassetta d'orelles amb vernís de fons blanc poc aconseguit, del segle XV, completa el panorama.

El vilatge de Sant Miquel de la Vall

A l'extrem meridional de la comarca del Pallars Jussà, a la vall Barcedana (municipi de Gavet de la Conca -Aransís), prop del curs del riu Noguera Pallaresa i del seu afluent Barcedana, a la banda nord del massís del Montsec de Rubies, una cadena muntanyosa que fins a mitjan segle XI constituí la frontera amb els musulmans de Lleida, hom bastí el vilatge fortificat de Sant Miquel de la Vall Sobirà.

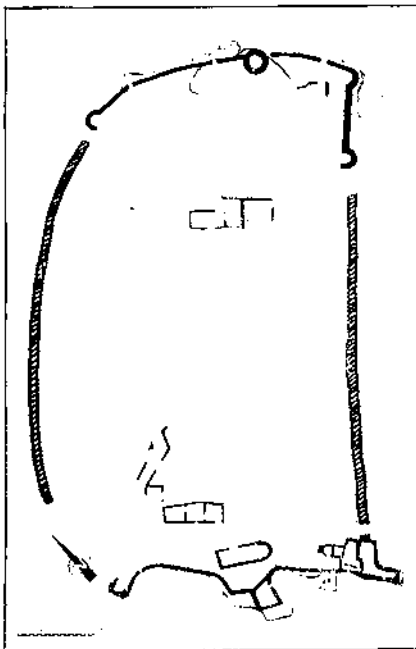

Figura 4. Sant Miquel de la Vall (Gavet de la Conca). Planta del castell, església i poblat, parcialment excavat.

Al segle X es comença a repoblar la vall Barcedana, entorn del vilatge encastellat de Llimiana (un nucli de tradició romana) i, abans de l'any 966 s'inicia la construcció d'una torre cilíndrica al voltant

de la qual, al segle XI, s'erigirà el castell de Sant Miquel de la Vall, prenent un sector de terreny quasi quadrat (una *quadra*) al districte de Llimiana. Aquest nou castell, de la primera meitat del segle XI, dit Castellet o Castelló, és una fortificació de planta triangular (62 × 20 metres) composta per una muralla adaptada a les sinuositats del terreny, amb bestorres als angles i la torre cilíndrica completada al bell mig.

Adossat al mur meridional del castell, durant el mateix segle XI, entre els anys 1050 i 1070, sorgeix un petit nucli de població de planta quasi rectangular, rodejat per una muralla (d'uns dos metres de gruix) i per un fossat (d'uns sis metres d'amplada, almenys al sector oriental), planejat en terrasses que baixen formant graonada fins al temple, situat a la part més baixa del vilatge, davant d'una placeta que als segles XI i XII serví de cementiri, i al costat d'una porta ciclòpia que dóna accés al nucli per la banda meridional. Vila i castell estaven junts, però separats per una muralla interior.

La superfície del castell, construït amb pedra ben treballada i una bona argamassa de calç i sorra, és de 1.269 m² i la superfície total del poblet és de 8.158,57 m². Aquest, de 130 metres de llargada per 70 metres d'amplada, degué tenir una vintena de cases habitades en el moment de màxima vitalitat, distribuïdes entre tres carrers horitzontals i dos carrers verticals, o de nord a sud, empedrats i estrets (de 2,40 a 2,80 metres d'amplada).

En un pendent suau (27%), el vilatge de Sant Miquel es troba entre els 1013 i els 977 metres d'altitud, i el seu valor estratègic, al costat de la ruta d'Aransís que puja en ziga-zaga per la banda occidental, degué decaure arrel de la conquesta de la vall d'Àger que va fer Arnau Mir de Tost durant la segona meitat del segle XI i, molt més, després de la caiguda en mans cristianes del regne musulmà de Lleida (1149).

L'església romànica, dedicada a Sant Miquel, d'una sola nau rectangular (10 × 3 metres), amb absis de planta semicircular a l'Est (1,50 m de radi) i porta al nord, era coberta amb lloses, a dues vessants. Una grossa biga longitudinal, que deixà una empremta damunt de l'enllosat quan hi va caure encesa, sostingué aquesta coberta. L'església tenia un banc de pedra adossat als murs, amb cabuda per unes 60 persones, i el presbiteri era més alt i també enllosat, amb un sostenidor al mig que aguantava l'ara de pedra. A la darrera etapa de vida del vilatge (final segle XIV), sembla que l'església es va convertir en magatzem d'oli i cereals.

Les cases constaven d'una, dues o tres habitacions, tenien les parets de pedra seca, amb gruixos de 50 a 80 cms., i una superfície molt migrada, de 24 a 63 m². Algunes tenien forn d'angle, llar circular al

Figura 5. Sant Miquel de la Vall (Pallars Jussà). Casa de tres habitacions a la part baixa del vilatge. Campaña de de 1979. (foto: M. Riu).

mig del terra, davant de bancs de pedra adossats al mur més proper. La casa més solemne, de tres habitacions situades l'una al costat de l'altra, tenia una superfície de 44,55 m². A l'habitació de l'entrada hi havia el forn de coure el pa, a l'angle nord-est, amb volta hemisfèrica i amb el dipòsit de la llenya al costat, i un armariet obert a la paret occidental on hom guardava peces de vidre verd, setrills i plats de llàntia. D'aquesta habitació, per una porta lateral oberta a l'esmentada paret, s'accedia a l'habitació central (de 3,65 × 3,85 m), que tenia la llar al mig, damunt del terra d'argila, en ús al segle XIII, amb una sitja piriforme a un costat i una fossa de deixalles a l'altre, totes dues buidades al subsòl rocós. Al subsòl d'aquesta habitació hi havia sebollits dos infants, davant les dues portes que comunicaven l'una amb l'entrada, que ja hem esmentat, i l'altra amb el magatzem, situat al cantó de ponent. Tots dos infants tenien una pedra situada intencionadament damunt del crani per a immobilitzar-los i estaven enterrats en posició de decúbit supí. La tercera habitació que serví de magatzem i tingué una tenalla enterrada al subsòl i un dipòsit per a les cendres adossat a la paret nord, disposà d'una segona llar adossada en aquesta paret en una data tardana, probablement al segle XIV.

El vilatge que, com hem anticipat ja, caldria excavar totalment, es proveïa d'aigua per un corrent subterrani que el travessava de nord a sud, amb una font que brollava a migdia, prop de les muralles i al costat del camí d'entrada, ben a prop d'on hom excavà el forn de calç. Sembla que la muralla tingué almenys unes altres quatre portes que permetien l'accés als carrers horitzontals i a la plaça. Rodejava el vilatge una zona de cultiu de secà i d'horta i, a la banda nord, s'estenia el pati exterior del castell fins a la propera ermita de Sant Gervasi, formant un ampli espai rectangular, envoltat per un mur de pedra seca,

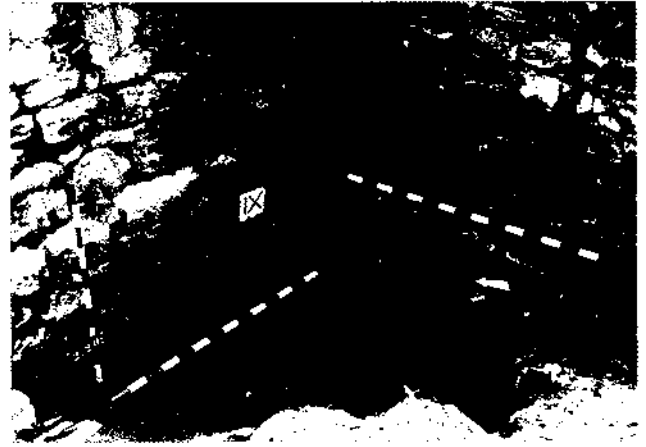

Figura 6. Sant Miquel de la Vall (Pallars Jussà). Interior de l'habitació n. 9, al centre de la casa anterior. Cal remarcar les banquetes i el sòl d'argila trepitjada. Campaña de 1979. (foto: M. Riu).

on els cavallers podien entrenar-se i on degueren celebrar-se algunes festes o torneigs. A l'oest de la zona de conreu, amb camps allargassats i marges escalonats, baixa una torrentera i un rierol que potser fou canaïlitzat fins al vilatge, i a l'espadat que els limita s'obren algunes balmes on els vilatans podien guardar el bestiar en temps de pau. En una s'hi conserva un grafit que podria ésser prehistòric al costat d'altres més recents. Darrere el pati exterior, per on puja el camí d'Aransís, s'aixeca una penya al cim de la qual devia haver-hi una torre de vigilància depenent del castell. Entorn de l'absis romànic de l'ermita de Sant Gervasi hi hagué un segon cementiri, amb sepultures de lloses formant caixes o cistes, del qual no en resta gairebé res. Tot el paisatge de Sant Miquel Sobirà, i el seu entorn, avui reocupats pel bosc, resulten encisadors i ens recorden l'ambient que rodejava els vilatges de frontera durant els segles XI al XIII.

Figura 7. Sant Miquel de la Vall (Pallars Jussà). Habitació n. 10, entrada a la casa de tres habitacions, amb un forn d'angle. Campaña de 1979. (foto: M. Riu).

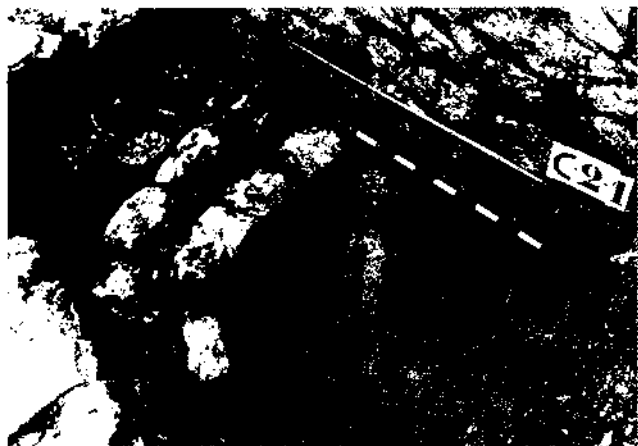

Figura 8. Sant Miquel de la Vall (Pallars Jussà). Liar semirodona, adossada al mur del castell, segle XII. Campanya de 1979. (foto: M. Riu).

Com i per què aquests vilatges foren abandonats

Cal demanar-se ara com i per quina raó aquests vilatges de frontera foren abandonats. Hi ha un exemple, el de Sant Esteve de Caulers, que ens mostra un abandonament lent, des del segle XIII, probablement influït per la represa de dos nuclis propers molt actius: Caldes de Malavella i Sant Feliu de Guíxols. Aquests, ben comunicats i en zones més planes i frondoses o pròximes a la costa, es convertiren als darrers segles medievals en centres d'atracció de poblament.

Quan els pobles de les terres planes comencen a expandir-se, la gent de la muntanya se'n va a viure als nuclis propers, on la vida li serà més lliure i més fàcil. A l'alta muntanya es produeix un fenomen similar. El Roc de Palomera o Gósol també podrien ser exemples de trasllat d'una cota elevada a un lloc veí i més baix i ben comunicat. L'abandonament del nucli encimbellat en tots dos casos ha estat pròpiament un desplaçament gradual envers la vall. En el cas de Caulers això també és evident. És probable que primer hi hagués un desplaçament vers Santa Susanna, una carena veïna més baixa i més pròxima a la zona de conreu. Però el despoblament fou gradual i lent fins que al darrer terç del segle XIV en marxà fins i tot el rector, autoritzat pel bisbe, a viure a Lloret. En aquells moments tan sols quedaven dues famílies al vilatge de Sant Esteve. Però ben aviat es produïa un fenomen digne de ser remarcat mitjançant nous establiments emfitèutics, a les darreries del segle XIV i durant el segle XV, es repoblabren les velles masies de la vall. L'antic nucli d'habitatge agrupat quedà desert i enrunat dalt de la carena i els recintes murats es convertiren en cledes per al bestiar de llana, mentre que als segles XV i XVI a la vall de Caulers ja hi ha les masies que hi

desenvoluparen de bell nou la vida a l'Edat Moderna i fins als nostres dies.

En el cas de Caulers ens sembla, doncs, que es clou un cicle vital que es desenvolupà al llarg de l'Edat Mitjana, amb el retorn al poblament aïllat inicial, protegit per una torre de vigilància edificada al lloc més visible, i això degué fer-se sense traumatismes, ni grans destrosses, com ho demostra l'estat en què es trobaren els materials.

En canvi, el cas de Sant Miquel de la Vall, com el de l'Esquerda, a les Masies de Roda (Roda de Ter), són diferents, car en aquests dos darrers casos hi hagué una acció bèl·lica o una destrucció violenta. En el cas de Sant Miquel de la Vall, a finals del segle XIV, i a l'Esquerda abans, en començar el mateix segle. Aquells fets traumàtics degueren influir de forma decisiva en l'abandonament gairebé immediat (i no gradual i lent) dels dos vilatges. Del de l'Esquerda en parla, en aquest mateix volum, la doctora Ollich que és qui millor el coneix.

En el cas de Sant Miquel de la Vall pot haver-hi influït també un altre factor. El vilatge de Sant Miquel fou construït als segles XI i XII pensant en la situació fronterera i en el possible enemic, a la banda nord i superior del Montsec. Si tots els perills venien del migdia islàmic, la situació de Sant Miquel era immillorable. Però quan la reconquesta havia fet avançar la frontera i les lluites feudals havien desplaçat els possibles assaltants als dos flancs i al nord, la situació ja no era tan favorable tot i disposar d'una torre de vigilància al cim de la carena. Dues famílies nobiliàries es discutiren la superioritat a la zona des de començament segle XIV, els Llordà i els Pallars, enfront del priorat de Meià al qual pertanyien d'antic el castell i la vila de Sant Miquel de la Vall, i fins al 1319 es llançaren greuges mútuament. Sembla que l'any 1319 a la vila i al castell, quan Bord de Pallars els comprà al priorat per 6.000 sous jaquesos, hi vivien ja només cinc famílies i el rector.

No sabem pas prou bé què devia passar amb les pestes, però ens sembla que a finals del segle XIV les tropes del comte de Foix i vescomte de Castellbó assaltaren violentament la vall, i aquesta destrossa, de la qual no s'escapà ni tan sols el temple de Sant Miquel, pogué influir en l'abandonament ja definitiu del vilatge. El fet és que hom no hi troba els materials típics del segle XV.

Pel que fa als despoblats de Santa Anna de l'Hospital Roig, al Pallars Jussà també i no lluny de Sant Miquel de la Vall, o bé al de Minoves, al Berguedà, en els quals només hem realitzat prospeccions superficials, tan sols podem dir que els materials arqueològics s'estenen en un període de temps que cal situar entre els segles X i XIV, però no ens atrevirem a afirmar com i per què desaparegueren.

El fet indiscutible és que al llarg del segle XIV molts petits vilatges, sorgits als segles X i XI, a

Catalunya, com arreu, es van despoblar i s'abandonen, mentre el poblament aïllat tendeix a recuperar-se en les millors masies, ja sigui unint els terrenys de velles masies abandonades per tal de formar lots unifamiliars més rendibles, ja sigui intensificant la ramaderia, com semblen indicar els picarols i les esquelles que hom troba a les runes dels vilatges abandonats. Però, quan hom abandona el vilatge, com en el cas de Sant Miquel de la Vall Sobirà, no sembla pas que perdi els drets sobre les cases i els patis que deixa abandonats i improductius, car encara avui una vegada l'any solen reunir-se els veïns del poblet de Sant Miquel Jussà en un aplec a l'ermita de Sant Gervasi i, com a successors i copropietaris del lloc, ara convertit en un bosc comunal, decideixen col·lectivament l'autorització de la tala d'arbres, del pasturatge dels ramats o bé, com en el nostre cas, de les excavacions arqueològiques que poden transformar els terrenys. Cal dir que nosaltres sempre hi hem trobat la major comprensió i una autència col·laboració.

ABSTRACT

Creation and disappearance of some fortified villages in medieval Catalonia

The archaeological research of medieval sites in Catalonia has been increased in the last years. This article presents the origin and evolution of some fortified places in the frontier between muslim Spain and Catalonia during 10th and 11th centuries. Most of these villages, in high places, became deserted between 12th and 13th centuries because of the changes in the frontier lands. People moved into low lands gradually, around new villages, or even re-inhabited dispersed farms (masies) that have remained to our days.

BIBLIOGRAFIA

RIU, M. (1976); *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers (Mun. Caldes de Malavella, prov. Gerona)*, «Excavaciones Arqueológicas en España», Madrid, n. 88, 82 pp. amb 28 figs., i 16 làms. amb 30 fotos.

RIU, M. (1985a); *Notes sobre l'aportació de l'arqueologia a l'urbanisme medieval català*, «Fonaments», Barcelona, n. 5, pp. 143-154, 4 figs.

RIU, M. (1985b); *Sant Miquel de la Vall, una vila murada del món del romànic*, «Lambard», Barcelona, n. 1 (1977-1981/1985), pp. 127-134.

RIU, M. (1985c); *Notes històriques de Sant Miquel de la Vall (Pallars Jussà)*, «Occidens», Lleida, n. 1, pp. 75-85.

RUBIO, D.; GONZÁLEZ, J. R. i MARKALAIN, J. (1989); *Sobre la frontera cristiana en el valle del Llobregós (Lérida)*, «Fronteras. Arqueología Espacial, 13», Teruel, pp. 195-205.

Manuel RIU i RIU és catedràtic d'Història Medieval Universal a la Universitat de Barcelona. Director d'«Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia», revista del Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la UB. Arqueòleg medievalista, ha dirigit nombroses excavacions arqueològiques en jaciments medievals a Catalunya, Castella i Andalusia, a més de coordinar programes de recerca arqueològica internacional amb Polònia i França.